

állami iskola konkurensként jelenik meg az oktatásügy piacán. A szülő választhat: vagy tandíjat fizet az ideológiaiilag megfelelő magániskolának, vagy, ha ezt nem teheti, az adójáért cserébe igényt tart az állami oktatás tartalmi kontrolljára. Ez a jogos igény vezet szélsőséges esetekben perekhez. Azokban az államokban, ahol oktatási szakemberekből álló állami tisztviselők a fő döntéshozók, kevés a tankönyvper. Ahol több a választott funkció, a politikai nyomásgyakorlás egyik lehetséges területe az oktatásügy. DelFattore említ olyan eseteket, amelyben a tankönyvper kiindulási pontja a szokásostól eltér. Egy megyei oktatási bizottság fundamentalista választóinak bizalmát azzal hállalta meg, hogy a teremésemlelet tanítását uctte kötelezővé a megye iskoláiban. S mit tehet ilyen esetben az a szülői csoport, aki nem hiszi el a gyereke földrajzkönyvének, hogy a Föld ötezer éves, és az ember földi történetének kezdetére a Flintstone család a legjobb példa? Pert indít... A peréken pedig legszorgalmasabban a kiadók jegyzetelnek. A tankönyvkiadóknál váltják át ugyanis az ideológiai és politikai érdekeket – nem is olyan apró – pénzre.

A perekről híres déli államok, Texas vagy California, sokkal nagyobb piacot jelentenek egyszerűen népességük számánál fogva, mint a szolid Maryland vagy Delaware. A nagy államok „hitele” miatt nagy példányszámban nyomtatható tankönyvek országos terjesztésre is kerülnek, sőt ebből a kínálatból válogatnak gyakran a nem felekezeti magániskolák is. Bármit hisznek is a tananyagfejlesztés elefántcsonttomyában a nemzet felemelésén munkálkodók, a kiadók már tudják: a tankönyv is egyfajta Coca-Cola: eladandó termék. A kereskedelmi folyamat meghatározó eleme pedig a fogyasztó, tehát az állami vagy regionális oktatási bizottság ill. a helyi iskolaszékek.

Olyan tankönyvet lehetetlen készíteni, ami mindenkinek tetszik, de arra lehet törekedni, hogy a lehető legkevesebb kifogás érkezzen. Így a tankönyvi cenzúra látványos-hangos perrei hatásukban egyszerűen eltörpülnek a kiadói öncenzúra mellett. DelFattore könyve utolsó három fejezetét ennek a jelenségnek szánja. A kutató kétségbeesésével tájékoztat arról, hogy a kiadói öncenzúra működése gyakorlatilag dokumentálhatatlan. Más termékekhez hasonlóan a tankönyvgyártók is védik üzleti titkaikat, a szöveggondozás belső folyamatába avatadan nem tekinthet bele.

A *What Johnny Shouldn't Read* megjelentetésének egyik célja annak bizonyítása, hogy a tananyag tartalmi kérdéseiről elsősorban nem a szakemberek döntenek. Változatos iskolázottságú szülők, bizonyos számú évre választott politikusok és a piaci törvényeket mindennél fontosabbnak tartó üzletemberek játszanak jelentős szerepet abban, hogy mi kerül az iskolapadokra. A fanatizmus, a politikai érdek, az üzleti racionalitás döntőbb tényező, mint a szakmai szempont.

Milyen lépés segítheti a szakmai szempontok jobb érvényesülését az amerikai tankönyvekben? A decentralizáció,

az iskolák vagy települések saját kiadásai irányába vezet az út, hogy a szabadságjogok és a helyi érdekek csorbítatlanul érvényesülhessenek? Vagy a centralizáció irányába? Meg kellene hogy születessen a nemzeti alaptanterv, mely eldöntené a vitát a nemzeti érdek kitüntetésével? Bármelyiket is gondoljuk járhatónak, ne felejtjük el, hogy ez a nemzet ötven országnyi tagállamból áll. Hány helyi érdekre bontható? Hogyan hozható az érdek összemzeti szintre?

A szerző nem tudja, melyik tendencia bizonyul majd erősebbnek. Valószínűleg marad a jelenlegi felfogásbeli megosztottság, s nemcsak a kiadók, hanem a bíróságok hivatali kötelessége is lesz a tankönyvvolvasás.

Ami pedig a cenzúra jövőjét illeti, idézzünk a szerző záró mondataiból: „Gyakran megkérdem tőlem: »Hogyan akadályozzuk meg azokat, akik bele akarnak szólni a tankönyvek tartalmi kérdéseibe?« Megakadályozzuk őket, de miben? Abban, hogy pert indítsanak, ha nem tetszik nekik, amit a gyermekük az iskolában tanul? Vagy abban, hogy olyan jelölteket támogassanak a választási kampányok során, akik a nézeteiket fejezik ki? ... A helyzet változatlan marad, amíg csak a cenzúra hívei aktívak demokratikus jogaik érvényesítésében.”

(Joan DelFattore: What Johnny Shouldn't Read. Textbook Censorship in America. Yale University Press, 1992.)

Kovács Katalin

POLITIKAI VÁLTOZÁSOK ÉS AZ OKTATÁS KELET-EURÓPÁBAN

A vasfüggöny csodásan látványos és gyors leomlása 1989-ben a volt szovjet blokk országaira irányította rövid időre a világ (de legalábbis Európa) társadalomtudósainak figyelmét. Tanácskozások, elemzések sora jelzi ezt a hirtelen feltámadt, ám mára jócskán lelohadt érdeklődést. A recenzens három, a térség oktatási változásainak elemzésére frissen összehívott tudományos tanácskozás anyagával kívánja megismertetni az érdeklődő olvasót. Az 1991 júniusában Frankfurtban, az ugyanazon év nyarán Oxfordban ill. novemberében Oslóban tartott szemináriumok anyagából szerkesztett kötetek számos közös erényt és hibát mutatnak. Többek között azt, hogy dokumentatív erővel élénk tárják az akkori kissé felfokozott, lelkes hangulatot, amely mind a nyugati, mind a keleti kutatókat elárasztotta; hogy fényképszerű pontossággal rögzítettek (mára már többnyire túlhaladott) pillanatnyi elveket, nézeteket és adatokat; hogy megőriztek olyan gondolatokat, melyeknek végig- és továbbgondolására máig nem jutott időnk. E kötetek (és más hasonló társaik) dokumentumai annak a történeti pillanatnak is, amikor Európa évtizedekkel ezelőtt mesterségesen elválasztott keleti és nyugati térsége

között újra megindult a párbeszéd, éspedig újra közös alapról, egyfajta, ha nem is azonos, de mindenképpen egymás sorsára visszaható, azt befolyásoló közös jövő fényében. És – akaratlanul – rögzítették azokat a gondolkodás-, tanultság- és képzettségbeli különbségeket is, amelyek e sok esetlegességgel is összeverbuvalódott tudós közösségek tanácskozáisaiban megnyilvánultak.

Szakmai szempontból megbízhatóbbnak és tartalmasabbnak tűnnek az oxfordi és a frankfurti szemináriumok anyagai, amelyek szerkesztői, szerzői között számos, a keleti térség oktatásügyében is ismerős és elismert nyugati összehasonlító oktatási szakembert találunk (sőt, a két kötetnek azonos szerzője is van a Magyarországon is ismert, Magyarországot is jól ismerő német *Wolfgang Mitter* professzor személyében). Az oslói kötet és az azt megalapozó, ez évben immár az ötödik éves konferenciáját összehívó szeminárium anyaga sajátos konjunkturális termék. A szervező és egyben a kötet szerkesztője szakmai körökben korábban kevésbé ismert oktatáskutatóként egy jó időben (1990 nyarán) végrehajtott Kelet-Európai utazásra és az ott szerzett friss szakmai kapcsolataira építette vállalkozását. Így míg az előző két kötet számos elméleti, összegző tanulmánnyal is szolgál, az utóbbi a bemutatott országok (összesen tizenkettő) számával, és így az információk bőségével tűnik ki leginkább.

A *David Phillips* és *Michael Kaser* szerkesztette oxfordi kötet témája a változások egy, ma mind fontosabbnak érzett területe: az oktatás és a gazdasági változások kapcsolata (ha a szerzők nem tartják is magukat mindíg e „szűkebb” témához). A szerkesztők bevezetője rávilágít arra, hogy e megközelítésben a vizsgált országok – bizonyos legújabbkori történeti sorhasonlóságok mellett – milyen jelentős mértékben különböznek egymástól. Bár Európa fejlettebb és szerencsésebb régióihoz mérten minden esetben szegény (alacsony nemzeti jövedelemmel rendelkező) országokról van szó (a szerzők ezt a Svájc ill. Albánia egy főre jutó nemzeti jövedelme közti hirtenszerezés különbséggel érzékeltetik), a kissé elnagyoltan „keleti”-nek nevezett országok közötti különbségek sem elhanyagolható (Albánia és Szlovénia között pl. tizenháromszoros). Külön csoportot képeznek e tekintetben a fejlettebb keleti országok: az akkori Kelet-Németország, az akkori Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország.

Jól illusztrálja ezt a gondolatkört a kötetben *Ana Maria Sandi* megdöbbentő adatokat tartalmazó tanulmánya Romániáról, amely ezen mutatók (oktatási ráfordítások, az egy tanárra jutó tanulók aránya, a szakképzés és az általános képzés aránya) alapján a fejlődő országok sorában jelöli meg az ország helyét. Bár a szerző arra is utal, hogy az élitképzés területén bizonyos eredményeket is felmutat a rendszer (és ezt bizonyítja, közvetett módon, a tanácskozáson és más hasonló szemináriumokon részt vevő román kutatók felkészültsége is), ám mindez együttesen a térség

országainak egyfajta fejlődési lehetőségét vetíti elének. a harmadik világ modellje szerinti fejlődését.

A különbségekkel foglalkozik *Wolfgang Mitter* cikke is, amely két tényező (a nyugati minták átvétele ill. a korábbi történeti hagyományok) meghatározottsága fényében tekint ki a térség oktatásügyét. Rámutat arra, hogy a szovjet típusú politikai rendszer utóbbi évtizedei alatt a térségben jellegzetes különbségek alakultak ki; a nyugati mintákat valamelyes nyitottsággal szemlélő országokban (elsősorban Lengyelországban és Magyarországon) a hetvenes évek óta lejátszódtak bizonyos, a rendszert Európa fejlettebb országai felé elmozdító reformfolyamatok. Az elemzés rámutat arra is, hogy a térség történetében három igen különböző oktatási fejlődési hagyomány: a Habsburg-birodalomé, a cári Oroszországgé és a francia iskolarendszeré mutatható ki, és a visszatérés ahagyományokhoz is eltávolíthatja a tanácskozás idején még közös címek alatt tárgyalt országok oktatásügyének jövőbeni fejlődését.

Az osztrák *Oskar Anweiler* előadása is a térség történeti hagyományait kutatja, elsősorban a pedagógiai hagyományok és a modern pedagógiai kihívások ellentmondásaira figyelvén. A ma elemi erővel jelentkező reformtörekvésekben kimutatja a háború előtti autoriter tradíciók és a modern nyugati reformpedagógiák háború utáni években jellemző elutasításának ellenhatását. Megállapításait a „keleti” szerzők visszaigazolják. *Vlastimil Parizek* (az akkor még) csehszlovákiai oktatásban 1989 óta bevezetett változások között éppen az oktatás „humanizálása” érdekében tett lépéseket emeli ki: a tanítási stílus változásait, a tanári kreativitás növekedését, az iskola és a szülők kapcsolatának erősítését, az iskolai szabadság és felelősség növekedését.

A lengyel *Andrzej Janowski* (korábbi ellenzéki aktivista, az ellenzék és a hatalom közti kerekasztal-tárgyalásokon az oktatási reformjavaslatok egyik kidolgozója, 1989 és 1992 között a reformminisztérium magas rangú tisztségviselője) az átalakulás nehézségeit gazdagon és érdeklően bemutató előadásában az öröklött nehézségek között szintén a túlzott tradicionalizmust, a gyermekközpontú oktatás hiányát, és persze a marxista ideológia és az állami irányítás túlsúlyát emeli ki. Szubjektív hangú beszámolója jól tükrözi a nagyra törő reformelképzelések és gyakorlati megvalósításuk között feszülő ellentmondásokat. A változások között kiemeli a helyi oktatási hatóságok megnövekedett felelősségét, az iskolai autonómia növekedését, az iskolaalapítási szabadság jogi feltételeinek megteremtését. A tantervei változások közül elsősorban a társadalomtudományi tantervek változásait, a minimumtantervek kidolgozásának megindulását, valamint az idegen nyelvek (elsősorban az angol) tanításának kiterjesztéséért tett lépéseket említi. A hosszú távú átalakítási tervek ismertetése mellett a tanulmány kitér a változások ellentmondásaira: az ország anyagi helyzetének romlására, a megnövekedett szabadság

és felelősség ellentmondásaira, az anarchia és a káosz fenyegető jeleire, a lokális felelősségyvállalás csekély mértékére is.

A „keleti” kutatók, különösen a közép-európai térségben, szívesen hivatkoznak hagyományos Európához tartozásunkra. Demonstratív módon jeleníti ezt meg *Szebenyi Péter* tanulmánya, amely a centralizáció és a decentralizáció témakörében az angol és a magyar oktatási rendszerek fejlődésében mutat ki történeti párhuzamokat és ellentéteket, különösen az angol és a magyar nemzeti alaptantervek akkori munkálatainak összefüggéseiben.

Végül érdemes még kitérnünk a kötet zárótanulmányára, amelyben *David Phillips* oxfordi kutató az „új” német tartományok oktatási változásait elemzve a hagyományok és változások témakörébe egy fontos, új szálát is bekapcsol: rámutat a „nyugati” szakértők tanácsadói tevékenységének jó néhány ellentmondására. Az 1945 utáni és az 1989 utáni német változások párhuzamos elemzésével egyben képet ad a szakmai változások mélyén meghúzódó politikai okokról és indulatokról is.

* *

A Wolfgang Mitter, *Mandfred Weiss* és *Ulrich Schaefer* szerkesztette frankfurti UNESCO-konferencia-kötet témaválasztása átfogóbb: a kelet-európai oktatás legújabb változásairól szól. A gazdasági kérdések persze itt is jelen vannak: a bevezetőben a szerkesztők megemlítik, hogy a pénzügyi problémák távol tartották a tanácskozástól a meghívott román, jugoszláv és albán kutatókat.

Wolfgang Mitter a kötetben két tanulmánnyal is szerepel. Igaz, az egyiket az előbb ismertetett oxfordi kötet is megjelentette, ami persze a szerző szórakozottságán túl a téma és a téma ismerőinek akkori népszerűségét is mutatja. Az egységességről és különbözőségről írott másik tanulmánya a térség és az európai perspektíva kapcsolatával foglalkozik, és inkább a kétségeket és a kihívásokat, mintsem a lehetőségeket hangsúlyozza. Bár alapvetően úgy látja, hogy a katolikus és protestáns országok európaisága nem kérdőjelezhető meg, a német egyesülés első kísérő tapasztalatai nyomán arra is rámutat, hogy a berlini fal nemcsak az erőszakos kettészakítottság brutális szimbóluma volt, de a lényegi különbségek valódi mélységének elfedéseire is szolgált. A kelet-európai államok gazdasági összeomlása, a piaci jellegű intézmények hiánya, a munkanélküliség rohamosan növekvő aránya a kelet-európai sajátosságok tartós továbbélését ígéri. A fal két oldalán élők ma kölcsönös vádakkal illetik egymást: Keleten nyugati arroganciáról és gyarmatosító magatartásról szólnak, míg Nyugaton keleties lustaságról, reménytelenségről, türelmetlenségről és a szerénység hiányáról beszélnek. A végkövetkeztetés meglehetősen pesszimista: az oktatás strukturális és tantervi különbségei könnyen eltűnhetnek ugyan, ám a kollektív

szocializáció és a mindennapos viselkedési minták különbözőségei tartósan tovább élnek.

Hasonlóan drámai hangyételő a londoni egyetemen összehasonlító pedagógiát oktató, lengyel származású *Janus Tomiak* professzor előadása. A kelet-, kelet-közép- és dél-európai országokat illetően az instabilitás és a politikai átmenet veszélyeit emeli ki. Rámutat arra, hogy a növekvő gazdasági nehézségek és a demokratikus politizálás hagyományainak hiánya könnyen a térség etnikai, nyelvi vagy vallási különbözőségeinek kiéleződéséhez vezethet. Ráadásul ebben a térségben az egyházak sem mentek át azon az átalakuláson, a modern, szekularizált társadalmakkal való együttélésre felkészítő modernizálódási folyamatokon, mint Nyugaton. A bürokratikus tervezési rendszerek nem képesek a rugalmas alkalmazkodáshoz. A politikai és gazdasági átmenet kihívásai nagy jelentőségű változásokat igényelnek az oktatásban, ám az oktatás modernizálásához és liberalizálásához jelentős szakértelemre és pénzre, azaz a Nyugat segítségére van szükség. Mindezen közben pedig Nyugat-Európa súlyos gazdasági válságot él át, és a különböző országok vezetői között az európai integráció kérdéseiben hiányzik a lényegi egyetértés.

A kötet „keleti” szakértői bizakodóbbnak tűnnek. Hogy ez a bizalom mennyire volt megalapozott, arra talán nem általános érvényű a két (akkor még) szovjet szerző példája. *Alekszandr Szaveljev* a felsőoktatásról írt tanulmányában pl. a tagköztársaságok közti együttműködés és a tervezés megerősödésében bízik, míg a közoktatás jövőjével foglalkozó *Vaszilij Ruzumovszkij* abban, hogy a kommunista ideológia nem szenved teljes vereséget. Hasonlóképpen bizakodó a bolgár *Todor Angelov*, aki a bolgár iskola demokratizálásának és humanizálásának különböző koncepcióit vázolja, a tudományos tanácskozások íratlan szabályait áthágó, hivatkozások nélküli előadásában.

A visegrádi (akkor még) három ország képviselői megközelítésére az óvatos optimizmus a jellemző. Mindhármán az európai integráció gondolatokörében elemzik a hazai oktatáspolitikát. *Báthory Zoltán* a hatvanas évek végén megindult, ellentmondásos magyarországi reformokat elemzi az elsősorban a tantervi változásokat bemutató tanulmányában, és azt bizonygatja, hogy az ország bekapcsolódása a nyugati kutatók együttműködésével folyó eredménymérési vizsgálatokba mintegy ablakot nyitott Nyugatra az elzárkózás idején, és az ebben az együttműködésben szerzett tapasztalatok a magyar oktatási rendszer átalakításának ma is értékes forrását jelentik.

Stefan Mieszalski és *Czeslaw Kupisiewicz* tanulmánya az 1973-as valamint az 1987-es lengyel oktatási reformbizottságok munkájában látja a mai változásokat előkészítő felkészülési folyamatot. A különböző résztelmákat részletesen feltáró bizottsági jelentések és háttéranyagok segítségével – a szerzők szerint – meglehetősen pontos diagnózis rajzolható a lengyel oktatás problémáiról. Közülük a szer-

zők kiemelik az oktatási infrastruktúra leromlott állapotát (elsősorban az iskolaépületek elhanyagoltságát és a képzettség nélküli tanárok magas arányát), az oktatás kevésbé eredményességét, a túlzottan tanárközpontú oktatást, a teljes középfokú képzésben és a felsőoktatásban részt vevők alacsony arányát, a nyugati nyelvek tanításának hiányait. Az 1990 óta zajló változások elemzésével arra is rámutatnak, hogy a diagnózistól nem vezet egyenes út a megfelelő és hatékony gyógymód alkalmazásához: a lehetőségek csak szerény mértékű oktatási reformot tesznek ma lehetővé Lengyelországban. *Jan Prucha* tanulmánya (az akkor még) csehszlovákiai oktatásról az országot egyértelműen Európához kapcsoló történeti és kulturális hagyományokat hangsúlyozza, és bemutatja az 1989 utáni változásokat.

* *

Az *Arild Tjeldvoll* által szerkesztett oslói konferencia-kötet csekély számú nyugati szerzőjét az egységes Európa iránti bizalom jellemzi, bár a svéd *Ingemar Fagerlind* arra is figyelmeztet, hogy a hasonló tendenciák (elsősorban a piaci ideológia gyors terjedése) ellenére ma nincs átfogó jövőkép a közös Európáról.

Az albán, a (akkor még) jugoszláv és a balti államok oktatási változásait is bemutató kötet tanulmányai alapvetően leíró jellegűek, sokféle friss, az egyes szerzők egyedi érdeklődését reprezentáló információ található bennük (*Eck-*

hard Kienast pl. a kelet-berlini iskolarendszer átalakulásáról, *Beata Bugaj* az újonnan alapított lengyel iskolákról, *Marie Cerna* a csehszlovákiai tanárképzés átalakulásairól közöl érdekes adatokat).

A változások elemző jellegű megközelítésére elsősorban a magyar szerzők tesznek kísérletet. *Halász Gábor* tanulmánya a politikai átalakulás és az oktatási változások kapcsolatát elemzi a folyamatosság és diszkontinuitás fényében. *Nagy Péter Tibor* az egyetemi autonómia fogalmát vizsgálja történeti és politológiai megközelítésben. A magát new yorki kutatóként definiáló *Darvas Péter Felisa Tibbits*-szel közösen írt tanulmányában a magyar oktatási változások tanulmányozásán keresztül a közép-kelet-európai átalakulások tipikus elemeit kutatja, a változásokra befolyást gyakorló tényezők, az új és régi szereplők politológiai megközelítésű elemzésével.

(*David Phillips & Michael Kaser* (eds): *Education and Economic Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Oxford Studies in Comparative Education*, vol. 2, 1992.; *Wolfgang Mitter & Manfred Weiss & Ulrich Schaefer* (eds): *Recent Trends in Eastern European Education. Proceedings of the UNESCO-Workshop held at the German Institute for International Educational Research, Frankfurt am Main, 5–7 June 1991. Frankfurt am Main, GIER, 1992.*; *Arild Tjeldvoll* (ed): *Education in East-Central Europe. ELI, University of Oslo, 1991.*)

Nagy Mária

